

יהונתן וורמסר

דקדוק עברי באשכנז
בראשית העת החדשה
תורת הלשון של ר' זלמן הענא

מוסד ביאליק • ירושלים

Hebrew Grammar in Ashkenaz in Early Modern Times:
The Linguistic Theory of Rabbi Zalman Hena (Hanau)

Yehonatan Wormser

עריכת הלשון: הדר פרי

הספר יוצא לאור בסיוע

הקרן הלאומית למדע

מרכז בן-יהודה לחקר תולדות הלשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים

אפרתה
ליסוד בבית סגור
מכללת אפרתה

האיגוד העולמי למדעי היהדות
WORLD UNION OF JEWISH STUDIES
האיגוד העולמי למדעי היהדות

מסת"ב 978-965-536-324-1 ISBN

©

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים תשפ"ב

סדר ועימוד: יהודית שטרנברג

הדפסה וכריכה: אופסט שלמה נתן

Copyright by the Bialik Institute, Jerusalem 2021

www.bialik-publishing.co.il

Printed in Israel

תוכן העניינים

7	תודות
8	מבוא
8	1. פתיחה
8	2. תולדות היהודים בתחומי הממלכה הגרמנית במאות הי"ז והי"ח
11	3. תולדות חייו של רו"ה
14	4. פעילותו הספרותית של רו"ה
27	5. חיבורי רו"ה
40	6. עיקרי השקפתו הבלשנית של רו"ה
51	7. חיבור זה
53	פרק א: תורת ההגה, האותיות והניקוד
53	1. העיצורים
59	2. סימני הניקוד
63	3. התנועות
94	4. השווא
107	5. הדגש
130	6. ההטעמה
145	פרק ב: תורת הצורות
145	1. השורש
152	2. הפועל
192	3. השם
221	4. ענייני תצורה אחרים
227	5. היבטים פדגוגיים ומתודולוגיים
234	פרק ג: נושאים בתחביר, ברטוריקה ובסמנטיקה
234	1. פתיחה
234	2. תחביר הצירופים
249	3. תחביר המשפט
254	4. מערכת הזמנים

- 258 .5 אמצעים רטוריים ומאפיינים סגנוניים
- 262 .6 תהליכים סמנטיים ויחסי משמעות

265 פרק ד: דרכי ההנמקה של רז"ה

- 265 .1 פתיחה
- 266 .2 דרכי ההגייה: פונטיקה ופרוזודיה
- 271 .3 נימוקים הקשורים למבנה המערכת הדקדוקית
- 276 .4 הנמקה סמנטית
- 279 .5 הנמקה פילוסופית
- 281 נספח: ביאור דרשות חז"ל על פי עקרונות דקדוקיים

284 פרק ה: העקרונות הדקדוקיים שביסוד ההגהות לנוסח התפילה

- 284 .1 פתיחה: הנחות היסוד של רז"ה בפעילות ההגהה
- 288 .2 ניקוד וטעמי המקרא
- 302 .3 ענייני תצורה
- 321 .4 הגהות הקשורות לענייני תחביר
- 326 .5 דברי סיכום

329 סיכום

333 נספח: מילון מונחי הדקדוק של רז"ה

360 קיצורים ביבליוגרפיים

379 מפתחות

379 מפתח מונחים דקדוקיים ובלשניים

383 מפתח אישים וספרים

מבוא

1. פתיחה

החיבור המונח בזה לפני המעיין נועד להיות מונוגרפיה מקיפה על משנתו הדקדוקית של אחד הגדולים שבחכמי תורת הדקדוק העברי המסורתי – ר' שלמה זלמן בן ר' יהודה ליב כ"ץ (1687-1746), המכונה ר' זלמן הענא (להלן: רז"ה). כמבוא לתיאור המעמיק והמפורט של תורת הדקדוק שלו יבואו בפרק זה סקירות על הרקע ההיסטורי והספרותי לעבודתו, על תולדות חייו ומפעלו ועל הנחות היסוד הבלשניות שעמדו בבסיס עבודתו. מאחר שרז"ה חי במחצית הראשונה של המאה הי"ח, ובמשך רוב שנותיו פעל בגרמניה, נביא להלן סקירה קצרה של הרקע ההיסטורי ושל תולדות היהודים בתקופה המדוברת בחבל ארץ זה. לאחר מכן נסקור את תולדות חייו, את פעילותו הספרותית ואת עקרונות תפיסתו הבלשנית.

2. תולדות היהודים בתחומי הממלכה הגרמנית במאות הי"ז והי"ח

המצב החומרי

לאחר דורות שבהם סבלו היהודים באזורים הדוברים גרמנית (שהיו מאוחדים בהנהגה המדינית של "האימפריה הרומית הקדושה של האומה הגרמנית") משנאה, מאפליה, מגירושים ומגזירות,¹ חל בסוף המאה הט"ז ובתחילת המאה הי"ז שיפור במצבם החברתי והכלכלי. לאחר שבמאות הט"ו והט"ז אולצו רוב היהודים לעזוב את הערים ולהתגורר במקומות יישוב קטנים,² החלו היהודים לשוב אט-אט לערים הגדולות.³ עם זאת, במקומות רבים עדיין חיו היהודים בחוסר ביטחון ובאי-יציבות,

1 שטרן-טויבלר, עמ' 502-503.

2 זימר, עמ' 2-6.

3 בין ערים אלו נמנית גם העיר הנאו, שבשנת 1602 קלטה עשר משפחות יהודיות על פי החלטה של רוזן העיר מתוך תקווה שאלו תסייענה להתפתחות הכלכלית של העיר (ברויאר, יהודי גרמניה, עמ' 83).

וסכנת הגירוש הוסיפה לרחף על ראשם ואף התממשה בכמה מקומות.⁴ גם במקומות שבהם הורשו לגור יכלו פעמים רבות להשתכן בשכונה היהודית בלבד (גטו),⁵ וברוך כלל היה מעמדם החוקי נחות לעומת האזרחים הנוצרים.⁶ לאחר מלחמת שלושים השנים (1618-1648), שהתחוללה באימפריה, על אף הסבל והעוני שהיו מנת חלקם של יהודים רבים במהלכה, חל ברוב המקומות עוד שיפור במעמד היהודים, שמילאו תפקיד מרכזי במערכת הכלכלית שתמכה במלחמה. גם מגמות של סובלנות דתית בהשפעתו של חוזה וסטפליה (1648), שהביא לידי סיומה של המלחמה, מילאו חלק חשוב בהתקדמות זו.⁷ בשנים אלו שלאחר המלחמה החלו היהודים לעסוק במסחר, לאחר שבמשך מאות שנים נאלצו להתפרנס בעיקר מהלוואות בריבית. רבים מהם, בעיקר מתושבי האזורים הכפריים, היו רוכלים המשחרים לפתח בתי הלקוחות כדי להציע את מרכולתם. ועדיין חלו על היהודים מגבלות בזכות למגורים במקומות שונים, בקבלת משרות בכירות ובתחומי העיסוק במסחר. גם עול המיסים שהוטל עליהם היה כבד יותר לעומת התשלומים שבהם חויבה האוכלוסייה הכללית.⁸ מבחינות אלו הלך והורע מצב היהודים במאה הי"ח: עיסוקם במסחר וברוכלות הוגבל על פי חוק, והמיסים שנדרשו לשלם הלכו וגדלו.⁹ יהודים רבים הידרדרו לעוני ולמצוקה. אחוז ניכר מתוך כלל האוכלוסייה היהודית היו מקבצי נדבות, עד שהייתה דמות הקבצן לדימוי הֶטְפְּסִי (סטראוטיפי), שדבק בציבור היהודי כולו.¹⁰ למרות כל זאת, רבתה האוכלוסייה היהודית בטריטוריות הגרמניות בשיעור לא מבוטל: מכ־25,000 נפש בראשית המאה הי"ח עד לכ־60,000-70,000 נפש באמצעה, בין השאר עקב הגירה של יהודים רבים מפולין.¹¹

המצב הרוחני וניצני ההשכלה

בראשית המאה הי"ז, עקב תהליך ארוך של הידלדלות חומרית ורוחנית,¹² הייתה רמת לימוד התורה ברוב המקומות באימפריה הגרמנית נמוכה, ומספר החכמים

- 4 כ"ץ, מסורת ומשבר, עמ' 25.
- 5 שם, עמ' 21.
- 6 שם, עמ' 23-24; ברויאר, יהודי גרמניה, עמ' 81-85; זימר, עמ' 10-11.
- 7 שוחט, עמ' 21-23; ברויאר, יהודי גרמניה, עמ' 91-96; זימר, עמ' 11-12.
- 8 שטרן-טויבלר, עמ' 504-505; כ"ץ, מסורת ומשבר, עמ' 58-60; שוחט, עמ' 9-10, 15; ברויאר, יהודי גרמניה, עמ' 119-129.
- 9 שטרן-טויבלר, עמ' 505-506; ברויאר, יהודי גרמניה, עמ' 134.
- 10 שוחט, עמ' 26-28; ברויאר, יהודי גרמניה, עמ' 218-221.
- 11 שוחט, עמ' 16-19; ברויאר, יהודי גרמניה, עמ' 139.
- 12 זימר, עמ' 12-13.

המובהקים היה זעום. מאמצע המאה הי"ז עד אמצע המאה הי"ח חל בעניין זה שינוי, שקשור גם להגירה מוגברת מפולין ומליטא, שהביאה איתה חכמים רבים ותלמידיהם עימם.¹³ בתוך כך חלה תנופה בהתפתחות בתי הדפוס העבריים בממלכה הגרמנית, והיא נעשתה למרכז העיקרי של הדפוס העברי באירופה.¹⁴

בשנים האלה פעלו במערב אירופה ובמרכז חכמים בעלי שם, שהטביעו את חותמם על המסורת היהודית לדורותיה: ר' יאיר חיים בכרך (1638-1710), בעל שו"ת "חוות יאיר" (שימש ברבנות בקובלנץ, במיינץ ובוורמס); ר' יעקב ריישר (1661-1733), מחברם של כמה ספרי הלכה, שכינה ברבנות בכמה קהילות בפולין, בגרמניה ובצרפת; ר' דוד אופנהיים (1664-1736), שכינה ברבנות בניקלשברג ובפראג, ולאחר מכן היה רבה של מוראביה כולה, עסקן ידוע ואספן ספרים נלהב; ר' יהושע פאלק (1680-1756), רבן של לבוב, ברלין ופרנקפורט ובעל החיבור "פני יהושע" על התלמוד; ר' נתנאל וייל (1687-1769), איש פראג, בעל החיבור ההלכתי "קרבן נתנאל"; ר' יהונתן אייבשיץ (1690-1764), רבן של אלטונה, המבורג וונדסבק ומחברם של ספרי הלכה ודרשות; ר' אריה לייב גינצברג (1695-1785), רבה של מץ שבצרפת ובעל "שאגת אריה"; ר' יעקב עמדין (1698-1776), המכונה יעב"ץ, בנו של הפוסק הידוע ר' צבי אשכנזי (1658-1718), אשר חי באמדין ובאלטונה, וחיבר ספר שאלות ותשובות ועוד חיבורים רבים; ר' דוד פרנקל (1707-1762), רבה של דסאו ומחבר הפירוש "קרבן העדה" על התלמוד הירושלמי; ר' יחזקאל לנדא (1713-1793), רבה של פראג ומחבר ספר השו"ת המפורסם "נודע ביהודה" וספרים אחרים.

על אף ההתעוררות הרוחנית חלה בתקופה זו נסיגה ניכרת ברמת ידיעת העברית בקרב הציבור היהודי. עדות לכך יש במסמך משנת 1688, שבו התלוננו פרנסים של אחד מאיגודי בני המדינה על שלא היו מסוגלים לפענח את המכתב ששלחו אליהם פרנסי איגוד אחר, מכיוון שנכתב בעברית. גם ספרי פרוטוקולים של ארגוני בני המדינה, שנכתבו תחילה בעברית, סביב אמצע המאה הי"ח עברו במקרים רבים אל היידיש. בתקופה זו אף התרבו הספרים השייכים אל הספרות המסורתית, כגון סידורים, שנדפסו בתרגום ליידיש.¹⁵

באותו הזמן קמה בציבור הנוצרי באירופה תנועה שקראה להשתחררות מן

13 ברויאר, יהודי גרמניה, עמ' 189.

14 שם, עמ' 200.

15 ברויאר, יהודי גרמניה, עמ' 197-198. היידיש הייתה הלשון המדוברת העיקרית בפי היהודים ברחבי אירופה, וזה היה אחד הגורמים העיקריים לפירוד החברתי של היהודים מן החברה הסובבת אותם (כ"ץ, מסורת ומשבר, עמ' 22).